

'CHATEAU ET POUVOIR'

Beschouwingen bij symbolarchitectuur in de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent

Marie Christine Laleman

1. Introductie

Een aantal uitnodigingen om op thematische colloquia¹ de resultaten van archeologisch onderzoek in Gent en de visie op de middeleeuwse stad, zoals die uit die archeologische bevindingen en in confrontatie met geschreven gegevens kan worden afgeleid, maken het mogelijk om over dit thema, gekristalliseerd rond de termen *Château et pouvoir*, een nieuwe synthese te brengen. Het gaat om beschouwingen die op zijn minst even veel vragen oproepen als ze antwoorden geven of denken te kunnen geven. Het achterhalen van de Gentse geschiedenis, zoals ze geweest is, is minder aan de orde dan de poging te reconstrueren wat er zou kunnen geweest zijn, of wat er zich ook zou kunnen hebben voorgedaan, naast tal van andere mogelijkheden die door andere, voornamelijk historische studies werden voorgesteld. Het dynamische onderzoeksproces is nooit af. Geregeld duiken er nieuwe bronnen op, die uitnodigen om wat vroeger evident leek, opnieuw te bekijken. Zowel archeologen als historici werken met gefragmenteerde informatie en lezen de beschikbare of bewaarde bronnen vanuit de kennis die verworven is. Het is belangrijk deze stadskennis nooit als 'af' te beschouwen en steeds weer open te staan voor nieuwe inzichten.

Wat in deze bijdrage wordt voorgesteld, is het resultaat van zeer veel samenwerking: allereerst bijdragen van de talrijke archeologen die in Gent sedert 1973 actief waren, nieuwe materiële bronnen aan het licht brachten en ze

¹ Onder meer: 'Le développement d'une ville: l'exemple de Gent (Gand) (Herbeumont, 1996), 'Espaces publics dans les villes flamandes au moyen âge: l'apport de l'archéologie urbaine' (Venezia, 1998), 'Les basses-cours seigneuriales' (Château Gaillard, Maynooth, 2002), 'Châteaux et peuplement/Castles and settlement' (Château Gaillard, Houffalize, 2006), 'The Castle as symbol' (Château Gaillard, Sterling, 2008), 'Château et pouvoir' (CRAHM, Caen, 2008) en verder 'Gent in de 10de en de 11de eeuw' (Vobov, Gent, 2005), maar vooral 'The perception of the castle in the light of archaeological and historical interpretation' (Château Gaillard, Stirling, Schotland, 2008). Met bijzondere dank aan Prof. Dr. Johnny De Meulemeester (1946-2009) die tot deze wetenschappelijke uitwisselingen en de Gentse participatie op veel van deze fori heeft bijgedragen. Door zijn overlijden, net voor het in druk gaan van deze bijdrage, willen we op die manier met waardering terugdenken aan de collega en goede vriend, en vooral aan zijn bijdrage tot de castellologie in Vlaanderen.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

interpreteerden in functie van de kennis over de onderzochte plekken. Voorst zijn er de talrijke vormen van interdisciplinaire samenwerking, in het bijzonder de wisselwerking met de historici die onderzoek verrichtten en nog ontwikkelen over het middeleeuwse Gent. In dit kader past het ook de internationale samenwerking in beeld te brengen: samen met andere collegae, archeologen en historici, zoeken naar vragen die veel steden van Noordwest-Europa stellen en waarvoor gezamenlijk en in een veel breder perspectief dan de grenzen van de eigen stad, bevindingen worden uitgewisseld en nieuwe onderzoekspistes bewandeld.

Meer dan drie decennia al proberen archeologen in Gent de ontwikkeling te reconstrueren van de plekken waar het archeologische bodemarchief wordt bedreigd met vernietiging door nieuwe infrastructuur, nieuwbouw, renovatie of restauratie. De stad van vandaag is te zien als een grote bouwwerf waar elke bodemdoorsnede fragmenten aanreikt, puzzelstukken van een groter geheel. De verbanden tussen deze plekken herkennen en proberen te vatten, is nodig om ook het ontstaan en de ontwikkeling van de middeleeuwse stad te begrijpen (afb. 1).

Sedert Henri Pirenne (1862-1935)² het onderzoek van de middeleeuwse stad in Vlaanderen een nieuwe elan gaf en zijn visie decennialang het beeld op het ontstaan ervan bepaalde, bekleedde 'het kasteel' als centrum van macht een eersterangsfunctie en werd het bestaan ervan als een *conditio sine qua non* voor het ontstaan van elke middeleeuwse handelsstad ervaren³. *Château et pouvoir* waren derhalve steeds weerkerende themata, wanneer het ontstaan of de ontwikkeling van een middeleeuwse stad aan de orde waren. De betekenis die in Gent aan het Gravensteen werd toegekend, was die van een absoluut noodzakelijke factor die het ontstaan en de vroege ontwikkeling van de middeleeuwse handelsstad had op gang gebracht. Sinds Pirenne, vooral door indringend nieuw onderzoek, evenals door de ontsluiting van nieuwe, materiele bronnen, wijzigde drastisch de kijk op het ontstaan en de ontwikkeling van Gent. Enkele van deze aspecten, samengebracht in het thema *Château et pouvoir* worden in deze bijdrage wat verder ontwikkeld.

² Zie vooral: H. Pirenne, *Les villes et les institutions urbaines*, I, Paris-Bruxelles, 1939, pp. 123-149.

³ Zie onder meer: G. Des Marez, *Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen âge et spécialement en Flandre*, Gand-Paris, 1898; F. Ganshof, *Etude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au moyen âge*, Paris, 1943; F. Vercauteren, *Etude d'histoire médiévale*, Bruxelles, 1978, pp. 215-264.

2. De eerste middeleeuwse heren-component

Op de westelijke oever van de Schelde bepaalt het Gerard de Duivelsteen het gezicht van het middeleeuwse stadscentrum (afb. 2). De oorsprong van dit 'kasteel' werd nog niet achterhaald. De naam verwijst naar Gerard de Duivel die in de 13de eeuw eigenaar was en tot de burggrafelijke familie behoorde. Ondanks de erg gerestaureerde vorm, waarbij de oorspronkelijke materiële bronnen in belangrijke mate werden uitgewist, is de vierkante donjon zeker ouder⁴. Ten oosten bevindt zich een 13de-eeuwse vleugel. Beide gebouwen vormden een opperhof. Ten westen ervan bevond zich een voorhof met verscheidene gebouwen, waarvan vooral de architectuur uit de late middeleeuwen en de moderne tijden bekend is, vooraleer dit unieke patrimonium verdween. In het kader van het Zollikofer-de Vigneplan⁵, dat een brede, moderne verbinding beoogde tussen het Zuidstation en het stadscentrum, bleven alleen de grote historische monumenten overeind. Voor hun samenhang met de onmiddellijk, zeer divers bebouwde omgeving was er geen aandacht. Op de plaats van het vermoedelijke voorhof ontstond het Gerard de Duivelhof met het monument voor de gebroeders Jan en Hubert van Eyck.

Zoals vermeld, is de zware, vierkante massieve donjon ouder dan de 13de eeuw. Hij bekleedde een belangrijke strategische plaats bij de Schelde, de verkeersader bij uitstek en na het Verdrag van Verdun in 843 bij de verdeling van het Karolingische imperium rijksgrens tussen het Franse koninkrijk en het Duitse keizerrijk. Indien de bevindingen van het archeologische onderzoek op het Bisdomplein en archeologische waarnemingen ten noorden daarvan worden bevestigd⁶, dan stond de donjon op een zeer uitgelezen topografische plaats, tussen de hoge zandrug parallel aan de Schelde en de grote bocht die de rivier ten oosten van de Zandberg maakte (afb. 1). Het toponiem *Wijdenaar*⁷ voor het vroegere Bisdomplein verwijst immers naar een brede aanlegplaats, mogelijk een kleine haven, ten noorden van de donjon. Dat ook de handelsactiviteiten door dit kasteel werden gecontroleerd, ligt voor de hand.

⁴ Voor het eerst opgemerkt in: M.C. Laleman, Van tentenkampen tot 'stenen zo hoog als torens', N. Poulain (red.), *Gent & architectuur. Trots, schande en herwaarding in een overzicht*, Gent, 1985, p. 22. Naderhand meegenomen in de meeste overzichten met betrekking tot het ontstaan en de ontwikkeling van de middeleeuwse stad, zoals A. Verhulst & G. Declercq, Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking, J. Decavele (red.), *Gent, Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, pp. 36-59.

⁵ F. Adriaensen, Het Zollikofer-De Vigneplan en de Compagnie Immobilière, *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 13-14, 1986, nr. 1-2.

⁶ B. Acke, e.a., Bisdomplein, *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006* (Stadsarcheologie Bodem en monument in Gent, 2.1.), Gent, 2007, pp. 17-34.

⁷ M. Gysseling, Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen, Antwerpen, e.a., 1954, p. 85, nr. 565; SAG, Nota's Straten nr. 23. Bisdomplein en Bisdomkaai.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

Het gecoördineerde, archeologische en historische onderzoek van de voorbije decennia lokaliseert de donjon en de aanlegplaats binnen een afgebakend areaal, dat van de eerste middeleeuwse stad⁸. Al naargelang van de precieze ligging van de westelijke Scheldeoever en van het grachttracé, waarvan enkel het zuidelijke verloop tot nog toe archeologisch werd geattesteerd, had dit areaal een oppervlakte van 7 tot 8 hectare⁹. Centraal binnen de begrenzing bevindt zich de oudste stadskerk, gewijd aan Johannes de Doper, Bavo en Vaast¹⁰. Het kerkelijke symbool lag op de top van de zandige hoogte en was door een steil talud gescheiden van aanlegplaats en donjon. De donjon en wat erbij hoorde, is te beschouwen als een heren-component. Alleen is op dit ogenblik niet te achterhalen welke heer daartoe het initiatief nam en wanneer dit gebeurde. Wanneer en door wie de omwalling bij de Schelde werd aangelegd, is evenmin eenvoudig uit te maken. Traditioneel zag men de aanleg van de veronderstelde omwalling als een bescherming tegen het dreigende noormannengevaar. Bij het onderzoek in 1990¹¹ genoot het jaartal 864 de voorkeur en werd de aanleg ervan gerelateerd aan de verdedigingsinitiatieven die Karel de Kale (840-877) ondernam tegen de noormannen. Volgens deze hypothese is de aanleg ervan te situeren tussen de eerste noormanneninvallen in Gent in 851 en hun winterverblijf in de Sint-Baafsabdij in 879-880. Op grond van meer recenter onderzoek in Europees verband, lijkt een iets jongere datering omstreeks 890 waarschijnlijker en zou de aanleg ervan kunnen kaderen in de overheidsbeslissingen van de Franse koning¹². In dezelfde lijn wordt de aanleg van de portus geassocieerd met het herstel van de Scheldevallei na de Noormanneninvallen en de ontlui-

⁸ P. Raveschot, Een eerste archeologisch onderzoek naar een middeleeuwse gracht in Gent, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 14.4 (1990), pp. 12-20; A. Verhulst & G. Declercq, Proeve van historische interpretatie van de vroeg-middeleeuwse halfcirkelvormige gracht te Gent, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 14.4 (1990), pp. 68-74.

⁹ M.C. Laleman, Châteaux et peuplement: Gent (Gand, Flandre orientale, Belgique), *Château Gaillard*, 22 (2006), pp. 259-263. Zie ook: B. Acke, et al., Bisdomplein, pp. 17-34.

¹⁰ F. De Smidt, *Crypte en koor van de voormalige Sint-Janskerk*, Gent, 1959; F. De Smidt, *De kathedraal te Gent. Archeologische studie* (Verhandelingen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussel, 1962; A. Verhulst, De vroegste geschiedenis en het ontstaan van de Stad Gent, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, XXVI, 1972, pp. 5-39; E. Dhanens & F. De Smidt, *Sint-Baafskathedraal te Gent*, Tielt-Amsterdam, 1980; A. Verhulst, De heilige Bavo en de oorsprong van Gent, *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, 47, 1985, pp. 75-90; M.C. Laleman, Het stenen verhaal van de oudste stadskerk van Gent, B. Bouckaert, *De Sint-Baafskathedraal in Gent van de middeleeuwen tot de barok*, Gent-Paris, 2000, pp. 86-105; M.C. Laleman, De eerste middeleeuwse stad, *De Gentse portus aan de Reep. Een historische verkenning*, Gent, 2005, pp. 8-11.

¹¹ A. Verhulst & G. Declercq, Proeve van historische interpretatie, pp. 68-74.

¹² Met dank aan Jacques Le Maho, Université de Caen, voor de gedachtenwisselingen en besprekingen in dit verband.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

king van de eerste economische centra in dit gebied zoals onder meer Gent en Tournai (Doornik). Het initiatief wordt dan niet toegeschreven aan de Franse koning maar aan de Vlaamse graaf. Van hofambtenaar had Boudewijn I via machtsuitbreiding en huwelijk een gebied weten te verwerven dat zich nageoeg van de Noordzee tot de Schelde uitstreckte en waar hij zich als graaf kon vestigen. De verdediging van de handelscentra wordt doorgaans gelinkt aan graaf Arnulf I (913-965) die het graafschap organiseerde en structureerde¹³. Alle historische interpretaties kunnen vanuit archeologisch oogpunt, omdat ze chronologisch zeer dicht bij elkaar liggen.

In samenhang met gelijkaardige fenomenen die elders in Noordwest-Europa werden vastgesteld, ziet het ernaar uit dat dit begrensde areaal met de herencomponent ontstond toen de Gentse regio zich herstelde van de noormanneninvallen. Het initiatief kan zijn uitgegaan van de Franse koning of van een lokale heer die zich als 'vorst' kon opwerpen. De begrenzing was nodig om de verspreid wonende handelslui te groeperen en binnen een kadastraal geordend systeem fiscaal te kunnen vatten¹⁴. Dat een omwalling ook bescherming kon bieden in woelige tijden, was zonder twijfel zo, maar wellicht was deze bekommernis ondergeschikt aan het fiscale gegeven. De Franse koning had inkomsten nodig om de strijd tegen de noormannen verder te zetten en greep in om opnieuw vat te krijgen op zijn door de noormannen ontwrichte gebied. In het licht van deze beweging die over belangrijke delen van Noordwest-Europa verspreiding kende, is de inplanting van het Gerard de Duivelsteen te beschouwen als een goed voorbeeld van *enchâtellement*, de oudere, noordelijke vorm van het al beter bekende en bestudeerde zuiderse *incasteliamento*.

De toen ontstane handelsnederzettingen met hun omwalling onderscheidden zich van de open *portus*-vormen of *emporia* uit de Karolingische en laat-Karolingische tijd, en ontstonden meestal op enige afstand van hun 'open' voorgangers. Ook dit kan in Gent het geval geweest zijn. Archeologisch gezien lijkt er binnen het areaal met het Gerard de Duivelsteen geen continuïteit tussen de oudere, trouwens zeer schaars vertegenwoordigde Romeinse en

¹³ Zie vooral: F. Mariage, *Les portus de la vallée de l'Escaut à l'époque carolingienne. Analyse archéologique et historique des sites de Valenciennes, Tournai, Ename, Gand et Anvers du 9e au 11e siècle* (Mémoire de licencié en archéologie et histoire de l'art U.C.L.), Louvain-la-Neuve, 2002-2003.

¹⁴ In het dicht bebouwde stadscentrum was het tot op heden niet mogelijk om plattegronden van de omheinde percelen met houten hoofd- en/of bijgebouwen terug te vinden en te registreren. Uit die tijd zijn in Gent alleen huisplattegronden bekend van de middeleeuwse nederzetting die in het plangebied The Loop in Sint-Denijs-Westrem recent werden opgegraven. Zie: J. Hoorne, et al., *Sint-Denijs-Westrem Flanders Expo Zone 3/ IKEA. Archeologisch onderzoek van 2 januari tot 15 februari 2008* (Onuitgegeven onderzoeksrapport), Gent, 2008; J. Hoorne, et al., *Resten van een middeleeuwse nederzetting (late 9de tot 12de eeuw) te Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo Zone 3/ IKEA (Stad Gent) (O.-VI.)*, *Archeologia Mediaevalis*, 32 (2009), pp. 40-44.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

Merovingische sporen en de materiële relictten die in de latere 9de en de 10de eeuw te situeren zijn. De oudere, 'open' handelsnederzetting bevond zich hoogst waarschijnlijk bij de samenloop van Leie en Schelde, vlakbij of naast het Gandaklooster dat zich later tot Sint-Baafsabdij ontwikkelde. De naam *Gent*, afgeleid van het Keltische toponiem *Ganda*, was daar ook het eerst verankerd.

3. De grafelijke residentie

Ten westen van de Leie beschikt Gent over een tweede 'middeleeuws kasteel' (afb. 3). Het welbekende Gravensteen behoort tot de drukst bezochte toeristische bezienswaardigheden en maakt indruk door de massieve donjon, de walmuur en de op deze wal uitspringende voorpoort. Algemeen gezien gaat de belangstelling voor deze site niet verder dan deze omstreeks 1900 sterk geres- taureerde kasteeldelen. Sinds 1980 echter heeft archeologisch onderzoek in belangrijke mate bijgedragen tot een beter begrip van de ontwikkeling van deze kasteelsite en zijn onmiddellijke omgeving.

De kern van het Gravensteen kwam tot stand op een zandduin, omgeven door Leie-armen¹⁵. De oudste niveaus die bij opgravingen in de donjon werden aangetroffen, verwijzen naar een Romeinse nederzettingkern uit de 1ste-2de eeuw. Tussen deze Romeinse sporen en de oudste middeleeuwse restanten was er geen continuïteit. Een zandige ophoging, verstevigd met takken, scheidde beide van elkaar en vormde de basis voor de eerste middeleeuwse houten gebouwen¹⁶. Hoewel alle bouwresten slechts erg fragmentarisch bewaard bleven, blijkt toch dat de eerste middeleeuwse vestiging op die plaats bestond uit een centraal zaalgebouw van zeker twee bouwlagen (afb. 4) – op de plaats van de latere donjon – en uit houten bijgebouwen (afb. 5), die mogelijk verscheidene functies hadden zoals onder meer spijkers voor graanopslag. Tussen het centrale gebouw en de omringende kleinere bouwsels werd er geen duidelijke scheiding of afbakening vastgesteld. In die fase blijft een tweedeling in bijvoorbeeld een opperhof en een voorhof, zoals die in de 12de eeuw zeker bestond, een onzeker gegeven. Dendrochronologische analyses en radiokoolstofonderzoek laten toe deze bouwfase in de 10de eeuw te plaatsen, mogelijk in de eerste helft van de 10de eeuw. Alle gebouwen hoeven ook niet

¹⁵ Voor de samenvattingen van het archeologisch onderzoek sedert 1980: D. Callebaut, *Le Château des Comtes à Gand, Château Gaillard*, 11 (1983), pp. 45-54; D. Callebaut, *Résidences fortifiées et centres administratifs dans la vallée de l'Escaut (IXe-XIe siècle)*, P. Demolon, H. Galinié & F. Verhaeghe (ed.), *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle)*, Douai, 1994, pp. 93-112.

¹⁶ Over de houtbouw in het Gravensteen, zie ook: M.C. Laleman, *Vergankelijk en duurzaam. Houtgebruik in Gent, Hout, grondstof, stof tot nadenken* (Open Monumentendag), Gent, 2005, pp. 15-25.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

in één keer te zijn tot stand gekomen. Subfasen zijn zeker niet uit te sluiten. Een hoofdgebouw en bijgebouwen zoals vastgesteld in de Gravensteensite, is in de 10de eeuw geen onbekend gegeven meer, zij het dat een dergelijk gebouwencomplex zeker een hogere sociale status veronderstelt. De recente opgravingen in het plangebied The Loop in Sint-Denijs-Westrem brachten eveneens grote gebouwencomplexen aan het licht¹⁷, met dit verschil dat ze er meer gegroepeerd en precies kadastraal ingeplant lijken, terwijl het ensemble onder het Gravensteen een voorlopig geïsoleerd geheel blijkt te zijn.

Sedert het onderzoek van Hans Van Werveke en Adriaan Verhulst in de jaren 1960 wordt de site van het Gravensteen gerelateerd met schriftelijke gegevens uit de *Miracula Sancti Bavonis*, kort na 950 opgesteld in het Gandaklooster¹⁸. Volgens deze bron zou het *novum castellum*, vertaald als de 'nieuwe versterking', staan voor een grafelijke vestiging die kort voor 937-941 tot stand kwam. In het licht van deze lectuur zou het initiatief aan graaf Arnulf I de Grote (913-965) moeten worden toegeschreven. De geschreven bronnen geven aan dat in de verwarde tijd na het wegtrekken van de noormannen verschillende families de macht probeerden te grijpen om zich als vorst in de Gentse regio te profileren, deels afhankelijk van de Franse koning voor Konings Vlaanderen, deels afhankelijk van de Duitse keizer voor Rijks Vlaanderen. De familie van *forestiers* die het uiteindelijk haalde, leverde de eerste graven van Vlaanderen. Als residentie wordt doorgaans meteen gedacht aan de plek van het Gravensteen. Indien het 10de-eeuwse Gravensteen nog niet de residentie was van de graven van Vlaanderen, dan behoorde het houten complex zeker aan iemand met hogere sociale status.

Essentieel voor deze vraagstelling is derhalve of de term *novum castellum* met het opgegraven houten complex kan worden geassocieerd, en waarom wel. Of maakten de gebouwen het voorhof uit en was het latere Sint-Veerleplein het

¹⁷ Zie noot 14.

¹⁸ H. Van Werveke & A. Verhulst, *Castrum en Oudburg te Gent, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XIV (1960), pp. 3-62; A. Verhulst, *Die gräfliche Burgenverfassung in Flandern im Hochmittelalter, Vorträge und Forschungen des konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte, Sigmaringen*, 1976, pp. 266-282; A. Verhulst, *De heilige Bavo en de oorsprong van Gent, Academiae Analecta*, 47. 1 (1985), pp. 76-90; A. Verhulst, *Het ontstaan van de steden in Noordwest-Europa: een poging tot verklarende synthese, Academia Analecta*, 49. 1 (1987), pp. 57-83; A. Verhulst, *Probleme des Stadtkernforschung in einigen flämischer Städten des Früh- und Hochmittelalters*, H. Jäger, *Stadtkernforschung*, Köln-Wien, 1987, pp. 279-295; A. Verhulst, *Ontstaan en vroegste geschiedenis van Gent: stand van zaken, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLVII (1993), pp. 15-28; A. Verhulst, *La ville et son émergence en Flandre*, P. Demolon, H. Galinié & F. Verhaeghe (ed.), *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle)*. Douai, 1994, pp. 41-46. A. Verhulst & G. Declercq, 1989, pp. 36-59; A. Verhulst, *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge, 1990.

oorspronkelijke opperhof van dit *novum castellum*? En moet het grafelijke huis in dat subareaal worden gezocht? Voorbeelden van latere kasteelontwikkelingen op vroegere voorhoven zijn overal in Noordwest-Europa terug te vinden. Alleen ontbreken voorlopig ook alle bewijzen van 10de-eeuwse hout- of steenbouw op en om het Sint-Veerleplein. Binnen Europa zijn er echter tal van *castellum*-benamingen bekend, die verwijzen naar nederzettingen (dorpen) zonder kastelen of versterkingen. Vanuit die visie zou hier dan ook kunnen gedacht worden aan een burgerlijke nederzetting met gemengde bevolking meer dan aan een versterkt kasteel van een landheer.

De oudste steenbouw binnen het huidige Gravensteen bevindt zich op de plaats van het oudere centrale houten gebouw. De nieuwe constructie, waarvan het grootste gedeelte tot op vandaag in de latere donjon bewaard bleef, is 30 bij 32,8 meter lang en 13,70 bij 15,75 meter breed (extra muros) (afb. 6). Het muurwerk bestaat hoofdzakelijk uit Doornikse kalksteen die zeer spaarzaam werd verwerkt, wat er op wijst dat de ingevoerde bouwsteen als zeer kostbaar werd ervaren. Het gebouw had drie bouwlagen die door een monumentaal stenen trappenhuis aan de noordzijde met elkaar verbonden waren. De gelijkgrondse ingang lag aan de oostzijde. Smalle lichtopeningen, houten plankenvloeren, nisvormige haarden en latrines op de bovenverdiepingen ondersteunen een interpretatie als luxueuze residentie. Rond dit grote gebouw met zijn drie zalen stonden opnieuw houten bijgebouwen. Tussen beide werd er ook voor deze fase geen scheiding of afbakening opgemerkt. De schaarse dateerbare gegevens wijzen op een bouwfase in de 11de eeuw. Mogelijk is het initiatief toe te schrijven aan graaf Boudewijn IV (938-1035) of graaf Boudewijn V (1035-1067) en valt de bouwcampagne te associëren met een reorganisatie van het graafschap Vlaanderen. Met de opdeling van het graafschap in kasselrijen was het Gravensteen niet enkel de Gentse grafelijke residentie, maar werd hij ook het administratieve centrum van een kasselrij.

Het residentiële aspect komt voorts tot uiting in de gebruikte term *domus* of 'huis'. Wanneer Galbert van Brugge zijn relaas opstelde van de gebeurtenissen naar aanleiding van de moord op Karel de Goede in 1128 in Brugge, heeft hij het onder meer over het Gentse *domum lapideum*¹⁹. Dit stenen *domus* met zijn drie bouwlagen was vooral bedoeld om gezien te worden en te zien²⁰. Het was een kenmerkend etagegebouw met drie boven elkaar gelegen grote zalen. De

¹⁹ R.C. Van Caenegem (ed.), *Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, Antwerpen, 1978; J. Rider (ed.), *Galbertus Notarius Brugensis. De multo, traditione, et occisione gloriosi Karolicomitis Flandriarum* (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 131), Turnhout, 1994; R. Van Caenegem & A. Demyttenaere, *De moord op Karel de Goede*, Leuven, 1999.

²⁰ In dit verband danken we in het bijzonder Jan Kamphuis (Nederlandse Kasteelstichting) en Oliver Creighton (Department of Archaeology, University of Exeter, UK) voor de verhelderende inzichten en boeiende ideeënuitswingelingen rond dit thema. Zie ook: O. Creighton, *Castles and Landscapes*, London-New York, 2002.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

grafelijke residentie domineerde ongetwijfeld het landschap rondom de samenvloeiing van Leie en Schelde. Tevens had men vanuit de residentie een vergezicht op de stad en op het grafelijke domein, ten noordwesten in essentie bepaald door de uitgestrekte Wondelgemmeersen. Aan de overzijde van de Leie ontplooidde de Scheldestad zich verder buiten haar oudste begrenzing en ontwikkelde zich tot aan en over de Leie, tot vlakbij de grafelijke residentie. Zoals al eerder aangetoond, ontstond de handelsstad niet bij het Gravensteen of door de bouw van de grafelijke burcht, maar de inplanting ervan bij de Leie heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de verdere economische ontplooiing, evenals tot een verschuiving van de economische zwaartepunten van de Schelde(haven) naar de Leie(haven).

In een volgende bouwfase van het Gravensteen werd de stenen residentie *eingemottet* (afb. 7). De basis werd door een ophoging van ongeveer 3 meter hoog omgeven. De vroegere benedenverdieping werd kelder en de voormalige eerste bovenverdieping werd de voornaamste bouwlaag met een nieuwe deuropening aan de oostzijde. Op het motteplateau, althans aan diezelfde zijde, verrees een houten bijgebouw. Aan de voet van de motte zorgden vermoedelijk een eerste stenen walmuur²¹ en het vierkante volume van het poortgebouw voor een zekere opdeling tussen een opperhof met motte en een voorhof daarbuiten. Hoewel er opnieuw weinig dateerbare gegevens zijn, kan de reorganisatie van de Gravensteensite toegeschreven worden aan het initiatief van graaf Diederik van de Elzas (1128-1168) die met de steun van de Gentenaars de strijd om het graafschap, na de dood van Karel de Goede, won. Had het 'ingemotte' en met muur en poort omgeven Gravensteen een militaire betekenis? Over de louter militaire beweegredenen die tot de aanleg van motten zowat overal in Europa hebben geleid, is men het onder specialisten niet eens. Volgens de enen was dit inderdaad het geval. Andere castellologen hechten even zeer belang aan de symboolwaarde: het bevestigen van macht en overmacht, niet alleen tegenover een zich sterk ontplooiende agglomeratie - stad in de Gentse casus -, maar ook over andere ondergeschikten zoals lagere edelen en gelijken zoals vorsten en hoge adel. De reorganisatie van het Gravensteen in het tweede kwart van de 12de eeuw had stellig met de bevestiging van macht te maken, waarbij zowel zien als gezien worden een minstens even belangrijk gegeven waren als de zuiver militaire optie. Hoewel, door de moord van voorganger Karel de Goede in de Brugse Burg en de strijd om de opvolging in het graafschap Vlaanderen kunnen factoren als bescherming en beveiliging ongetwijfeld ook hebben meegespeeld.

De houten bijgebouwen op het motteplateau werden geteisterd door brand, waarvan er sporen in situ werden vastgesteld. Traditioneel denkt men aan 1176

²¹ A.L.J. Van de Walle, *Le Château des Comtes de Flandre à Gand. Quelques problèmes archéologiques*, *Château Gaillard*, 1 (1964), p. 168.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

omdat een grote brand toen belangrijke delen van Gent in de as legde. Kan een stadsbrand het stoere Gravensteen geteisterd hebben? Hoewel een dergelijk verband niet als evident is aan te nemen, kan de vermelde chronologische duiding in het derde kwart van de 12de eeuw wel een juist gegeven zijn. Kort na de brand werd de motte opnieuw verhoogd en onderging het Gravensteen een ingrijpende verbouwing (afb. 7). Bij die bouwcampagne werd het centrale gebouw verhoogd tot een enorm donjon of *Hall Keep* van 30 meter hoog en werd het opperhof omgeven door een muur met vierentwintig erkertorentjes en een vooruitspringend poortgebouw (afb. 8). Kenmerkend zijn de hoge bovenzalen met grote vensters voorzien van zitbanken. Of het Gravensteen ook een groot balkon had met uitzicht over tuin, dierenpark en landschap zoals in heel wat gelijktijdige kastelen, wordt nog verder onderzocht. Ten oosten gaf een imposante *Forebuilding* toegang tot de verschillende bouwlagen en nevenkamers, en beschermde communicatie en circulatie in het hele hoofdgebouw²² (afb. 9). Volgens het Latijnse opschrift in een vierlob van die voorpoort werd het Gravensteen in 1180 gebouwd door graaf Filips, zoon van graaf Diederik en gravin Sybilla. De bouwcampagne van graaf Filips van de Elzas (1168-1191) betekende uiteraard herbouwen en niet 'nieuw bouwen'. Eigentijdse bronnen bevestigen de bouwwerkzaamheden op initiatief van de graaf²³. Daaruit blijkt ook dat het verbouwen en verhogen van de grafelijke residentie noodzakelijk was door de Gentenaren met hun torenhoge huizen. Het verhogen betekende duidelijk beklemtonen wie de heer en dus de machtigste was. Traditioneel gezien, en zeker na de restauratie van omstreeks 1900, wordt het Gravensteen van Filips van de Elzas beschouwd als een burcht met een grote strategische en militaire betekenis. In dit verband wordt er dan verwezen naar de erkertorens met de plaats voor de schutters, het poortgebouw met de plaats van een valhek en werpgaten waarmee men belagers kon afschrikken, en naar het reuzengrote werpgat op het dak van de donjon. Maar zijn deze interpretaties wel juist en waren ze een hoofdbekommernis? Het poortgebouw en enkele erkertorens tonen een luxueuze polychrome architectuur, waarbij grijze en witte kalkstenen met elkaar werden afgewisseld. Bouwheren opteerden voor luxueuze representatieve architectuur in tijden van vrede, wanneer er geen dreiging was en wanneer men zeker was dat het rijke dure kasteel niet meteen door geschut werd overhoop gehaald. Eenzelfde

²² Door jongere bouwfazen en vooral door de restauratiecampagne van omstreeks 1900 werd de architectuur van deze *Forebuilding* zodanig ontkracht dat de oorspronkelijke architectuur nauwelijks herkenbaar is. Met de herstelwerken opteerde men immers voor het beklemtonen en grotendeels vernieuwen van meerledige rondboogvensters, waardoor de benaming *Romaanse gaanderij* gangbaar werd.

²³ Zie ook: M. Boone & T. de Hemptinne, *Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (XIIe siècle-1540)*, W. Paravicini (ed.), *Zeremoniell und Raum* (Residenzforschungen, 6), Sigmaringen, 1997, pp. 297-303. Zie ook: M.C. Laleman & P. Raveschot, *Nieuwe bevindingen over de donjon van het Gravensteen in Gent, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 14.4 (1990), pp. 86-94.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

getuigenis van vrede of rust en luxe geven de grote ruime vensters die de bovenzalen verlichtten, en die tevens met zitbanken waren uitgerust. Dat het grote werpgat van de donjon evenals zijn gekanteelde bovenafwerking het resultaat zijn van de restauratie van omstreeks 1900²⁴ en niet op oorspronkelijke materiële getuigen berustten, is onderwijl genoegzaam bekend. Bij luxe adellijke residenties met een grote capaciteit voor ontvangst, zoals het Gravensteen van Filips van de Elzas, kwam de militaire bezorgdheid op de tweede plaats. Ook het toevoegen van verdedigingselementen zoals een wal-muur en erkertorens maakten deel uit van de symboliek, namelijk het etaleren van macht en sterkte.

4. De Voorburg

Reeds in 1960 hebben Hans Van Werveke en Adriaan Verhulst de betekenis onderstreept van de omgeving buiten 'het toeristische monument'²⁵. Zij beklemtoonden de meerledigheid van de historische Gravensteensite (afb. 10) en vestigden de aandacht op het Sint-Veerleplein als centrum van een tweede component, het Patersholgebied als derde component. De zone met het Sint-Veerleplein zou als voorhof²⁶ hebben gefungeerd. Daar situeerden beide historici een *aula lignea* of houten hal, een school, kanunnikhuizen en de Sint-Veerlekerk. Heel wat archeologisch onderzoek is de laatste jaren de kennis komen aanvullen voor de opeenvolgende Sint-Veerlekerken²⁷. In de bouwresten van het middeleeuwse gebouw, met hoofdas parallel aan de Leie (Kraanlei), konden minimaal vier bouwfasen worden herkend. Van bij de eerste fase was er een driebeukige benedenkerk die enkele verbouwingen kende. De derde onderscheiden fase, met typische 13de-eeuwse bundelpijlers, is te associëren met een wijdingsdatum op 30 juni 1216²⁸. Ook de teruggevonden restanten van transept, koor en vijfzijdige apsis vervolledigen de gegevens met

²⁴ Bij de restauratie tussen 1897 en 1913 stond het ideale beeld van een middeleeuws kasteel zoals men dit zag in navolging van de Franse restauratie-architect Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879), centraal. Dit impliceerde dat alle bouwdelen die als niet middeleeuws werden beschouwd, ook laatmiddeleeuwse gebouwen, werden gesloopt en vervangen door nieuwe (neo)middeleeuwse architectuuronderdelen.

²⁵ H. Van Werveke & A. Verhulst, *Castrum en Oudburg*, pp. 3-62.

²⁶ Over voorhoven, zie ook: J. De Meulemeester & A. Matthijs, *Structures de basse-cour de quelques mottes castrales des anciens Pays-Bas méridionaux*, *Château Gaillard*, XXI (2002), pp. 51-56.

²⁷ M.A. Bru, P. Steurbaut & G. Vermeiren, *Sint-Veerleplein 2 en 3 en Vismarkt 7, Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006* (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent II.1) (2007), pp. 156-166.

²⁸ Voor de gegevens uit de geschreven bronnen, de chronologie en de betekenis van de grafelijke kapittelkerken: G. Declercq, *Nieuwe inzichten over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel in Gent*, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIII (1989), pp. 49-102.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

betrekking tot de volledige lokalisatie van de Sint-Veerlekerk (afb. 12) die in de beeldenstormtijd werd gesloopt, met uitzondering van de viering. Na de troebele tijden en de oprichting van huizen door Jan Serlippens in 1580²⁹ werden de resten van viering en transept eind 16de-begin 17de eeuw uitgebouwd tot een tweede Sint-Veerlekerk met hoofdas haaks op het middeleeuwse gebouw. De wijdingdatum van 30 juni 1216 wordt in verband gebracht met de omvorming van de oudere castrale kapel tot collegiale kerk, een initiatief van graaf Filips van de Elzas. Bij deze kerk hoorde een begraafplaats die zich ten westen en ten zuiden van de Sint-Veerlekerk uitstrekte. In 1198 werd het recht toegekend om bewoners van het Gravensteen - uit te breiden als de grafelijke enclave - bij en in de Sint-Veerlekerk te mogen begraven. Dit voorrecht gold niet enkel voor leden van de grafelijke familie, maar ook voor de hele groep van hofdignitarissen en officiële ambtenaren, kannuniken en hofpersoneel. Toen de hofhouding in de latere 14de eeuw naar het Hof ten Walle verhuisde, bleef ze tot de parochie van Sint-Veerle behoren.

Ten westen van het Sint-Veerleplein ontdekten de opgravers een belangrijke structuur van Doornikse steen, meer dan 40 meter lang en met een duidelijk gelokaliseerde zuidwestelijke hoek (afb. 11). Deze structuur bevond zich op de grens tussen ten oosten de hogere zandige opduiking en ten westen de lager gelegen moerassige oeverstrook van de Leie/Lieve. Wat is de betekenis van deze structuur? Van Werveke en Verhulst lokaliseerden op deze plek een houten hal, de *aula lignea* uit de kroniek van Galbert van Brugge uit 1128. Het bewaarde opgaande werk van Doornikse steen verwijst niet meteen naar een houten hal. Twee muurdelen, zoals ze in de opgravingen werden vastgesteld, duiden niet noodzakelijk op een gebouw. Op het eerste gezicht behoren bijvoorbeeld een keer- of walmuur tot de mogelijkheden. Stel dat het wel om de restanten van een gebouw gaat, dan moet dit een enorm grote constructie geweest zijn, in elk geval langer dan de oudste stenen gebouwen in de opperhofzone. Bouwtechniek en begeleidende archeologica wijzen op een bouw in de 12de eeuw, zeker jonger dan de oudste steenbouwfase(n) binnen het huidige Gravensteen. .

De meeste middeleeuwse structuren die rondom het Sint-Veerleplein door archeologisch onderzoek aan het licht kwamen, lijken niet ouder dan de latere 12de eeuw, wat overeenstemt met de reorganisatie van de Gravensteensite ten tijde van graaf Filips van de Elzas³⁰. In 1269 privatiseerde gravin Margaretha van Constantinopel het westelijke deel. Het werd eerst verkocht aan de Gentse patriciër Volker Masch en ging nadien over naar Willem Wenemaer die er met

²⁹ M.C. Laleman, De ontwikkeling van het Gentse huistype in de tweede helft van de 16de eeuw, *Vlaanderen*, 193 (1976), pp. 20-21.

³⁰ M.C. Laleman, Témoins de basses-cours seigneuriales dans le tissu urbain d'une ville: l'exemple de Gent (Gand, Flandre Orientale, Belgique), *Château Gaillard*, 21 (2004), pp. 105-115.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

zijn echtgenote Margriete sBrunen in 1323 een godshuis oprichtte. De imposante muren van Doornikse steen werden hergebruikt in de jongere laatmiddeleeuwse bebouwing, waarvan meerdere fasen archeologisch werden vastgesteld. Het overige gedeelte van het voorhof en de omgeving van de Sint-Veerlekerk werden bij de stadsuitbreiding van 1274 opgenomen. De kerk behield zijn specifieke kerkelijke statuut, onafhankelijk van de bisschoppelijke organisatie. Alle huizen echter werden zonder enig ander privilege aan de stedelijke wet- en regelgeving onderworpen.

Als derde component van de Gravensteensite onderscheidde Van Werveke en Verhulst in 1960 een gebied dat grosso modo overeenkomt met de zone die als het Patershol bekend staat (afb. 10) en vroeger omgeven was door waterlopen, namelijk door de Plotersgracht, de Schipgracht en de Kraanlei³¹. Historisch gezien wordt dit gebied de Oudburg (*Vetus Burgus*, *Vieux Bourg*) genoemd, een naam die tevens terug te vinden is in de hoofdstraat die van het Gravensteen langsheen de Kraanlei naar het oosten loopt. Van Werveke en Verhulst schreven dit gebied een Karolingische origine toe en zagen er de voorganger in van het Gravensteen dat als het *novum castellum* of de 'nieuwe versterking' werd aangeduid. Argument in de bewijsvoering was de aanwezigheid van lederbewerkers of *coriarii*. Zij worden expliciet vermeld in de 10de-eeuwse *Miracula Sancti Bavonis* en werden in verband gebracht met de militaire functie van het *novum castellum*. Het archeologische onderzoek van de voorbije decennia bevestigde deze stelling niet. Tot nog toe werden er in het vermelde deelgebied geen archeologische sporen of relictten aangetroffen, die ouder te dateren zijn dan de latere 12de eeuw. De relatie tussen de aanwezige of vroegere waterlopen en de activiteiten van lederbewerkers zoals corduwaniers, leerlooiers en schoenmakers die vooral binnen hun coöperatieve structuren werkten, is vooral bekend vanaf de 14de eeuw. En eigenlijk stemmen deze bevindingen overeen met de bekende gegevens uit geschreven bronnen. De term *Vetus Burgus* komt voor vanaf de late 12de eeuw, de periode van de reorganisatie ten tijde van Filips van de Elzas. De aanwezigheid van lederbewerkers lijkt vooral samen te vallen met de gevolgen van de stadsuitbreiding, nadat in 1274 deze zone bij het schependom was gevoegd. Resten van lederbewerking uit vroegere tijd werden onder meer opgegraven aan de Belfortstraat en op het Emile Braunplein³². De stadsuitbreidingen van 1269 en 1274 wijzigden overigens de positie van de Gravenburg³³, de verbinding over de Kraanlei tussen het voorhof en de stad. Van ophaalbrug ten dienste van het grafelijke

³¹ H. Van Werveke & A. Verhulst, *Castrum en Oudburg*, pp. 3-62.

³² Toch noopt interpretatie tot enige omzichtigheid. In het kader van een syntheseonderzoek over de kennis van leerlooierijen in Vlaanderen, voorgesteld op *Archaeologia Mediaevalis 2009*, onderstreept Dr. Anton Eryvynck, VIOE, dat leerlooierijen niet altijd sporen in de bodem nalieten, maar lederbewerking gewoonlijk wel.

³³ M.C. Laleman & L. Lievois, *De Vleeshuisbrug, 7 Bruggen. Historiek & restauratie van zeven Gentse Leiebruggen*, Gent, 1987, pp. 69-78.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

hof werd hij een stedelijke verbinding tussen twee stadsdelen, zij het dat het beheer over de rivier in handen bleef van de graaf en zijn administratie.

Henri Pirenne en veel historici die hem volgden in zijn analyse rond het ontstaan van middeleeuwse steden, zagen het Gentse Gravensteen als de generator van de middeleeuwse handelsstad met centrum rond de Vismarkt (Groentenmarkt) en haven aan de Leie, bij de Graslei en de Korenlei. Inmiddels is bekend dat Gent zich ontwikkeld heeft vanuit de handelsstad aan de Schelde, met een eerste niet-georganiseerd centraal plein voor de Sint-Janskerk bij een kruispunt van wegen, *apud quadrivium* waar ook de eerste schepenen vergaderden. De veronderstelde omwalling van die eerste middeleeuwse handelsnederzetting grensde aan een oud wegtracé dat in het centrum te volgen is vanaf de Schelde bij de Brabantdam over de Mageleinstraat, de Korte Ridderstraat (Emile Braunplein), de Donkersteeg en de Hooiaard naar de Grasbrug over de Leie en dan verder naar het westen in de richting van Brugge. Wellicht was dit wegtracé een onderdeel van de grote handelsroute over land die Köln met Brugge verbond en zeker in de 11de eeuw bestond. De oude handelsweg is ouder dan de straatassen Hoogpoort-Nederpolder, Vrijdagmarkt-Kammerstraat en Onderstraat die horen bij een uitbreiding van de middeleeuwse stad. Waar de oude landweg en de vermoedelijke omwalling van de oudste stadsnederzetting samen kwamen, ontstond het eerste grote marktplein³⁴. Deze vermoedelijk, aanvankelijk niet georganiseerde of gestructureerde ruimte kreeg vorm na 1300, toen die plek het bestuurlijk, administratieve centrum van de middeleeuwse grootstad werd, weerspiegeld in de aanwezigheid van de schepenhuisen, het Belfort, de wolhal - in de 15de eeuw opgevolgd door de lakenhal - en het gildenhuis van de grootste stadsmilitie, de kruisboogschutters van Sint-Joris.

5. Le Wal

Omstreeks 1360 recupereerde graaf Lodewijk van Male (1346-1384) het reeds bestaande Hof ten Walle, ten westen van het Gravensteen gelegen (afb. 1), om het tot een grafelijke residentie om te bouwen ter vervanging van de verouderde grafelijke residentie. De tweeledige structuur van die walsite, met opperhof en neerhof, blijkt duidelijk uit een beschrijving van 1231³⁵. Ten Walle of de Wal (*Le Wal*) was toen eigendom van burggraaf Hugo II en zijn

³⁴ M.C. Laleman, *Espaces publics dans les villes flamandes au moyen âge: l'apport de l'archéologie urbaine*, M. Boone & P. Stabel (eds), *Shaping Urban Identity in late Medieval Europe*, Leuven-Apeldoorn, 2000, pp. 26-41.

³⁵ M.C. Laleman (dir.), *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent*, Gent, 2000; M.C. Laleman, *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten*, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LV (2001), pp. 199-236; M.C. Laleman, 2004, p. 108.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

echtgenote Oda de Champlitte. Ten Walle lijkt één van de mottekastelen³⁶ die de burggrafelijke familie vanaf de 12de eeuw liet aanleggen in het uitgestrekte gebied dat zij ten westen en ten noorden van Gent van de graaf in leen hield. Het opperhof van de Wal, met een ophoging van vermoedelijk 3 meter, werd naderhand een luxetuin. De twee structurele componenten waaruit het mottekasteel was samengesteld, namelijk een opperhof en een voorhof, zijn terug te vinden op 17de-eeuwse iconografische bronnen die het Prinsenhof in beeld brengen, onder meer op een plattegrond van 1649³⁷ (afb. 13). Daar wordt het tuineiland als *motte* aangeduid, wat ook aansluit bij gegevens uit bewaard gebleven rekeningen.

De grafelijke residentie werd voornamelijk op het vroegere voorhof uitgebouwd. Er waren verscheidene bouwfazen. De vierkante poortdonjon, evenals de tegenoverliggende vleugel met aula, camera en kapel dateerden mogelijk nog uit de latere 14de eeuw. Lodewijk van Male organiseerde er het huwelijksfeest van zijn dochter Margareta (1384-1404-1405) met de Bourgondische hertog Filips de Stoute (1330-1384-1404). De huwelijksplechtigheid vond plaats in Gent op 19 juni 1369. Drie dagen lang werd er in het Hof ten Walle feest gevierd. De teruggevonden geschreven bronnen bieden geen duidelijk beeld over een bouwcampagne of verbouwingen, maar handelen vooral over de verfraaiing van de residentie in de jaren 1361-1362³⁸.

³⁶ Over mottekastelen, zie: J. De Meulemeester, Castrale motten in België, *Miscellanea Archaeologia in honorem H. Roosens* (Archaeologia Belgica 255), Brussel, 1983, pp. 119-225; J. De Meulemeester, Aardige aarden monumenten, *Monumenten & Landschappen*, 4 (1985) pp. 24-31; J. De Meulemeester, Mottekastelen. Aardhopen voor de adel, *Natuur en techniek*, 57. 9 (1989), pp. 690-701; J. De Meulemeester, Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen, A.M.J. De Kraker, H. Van Royen & E.E. De Smet (dir.), *Over den Vier Ambachten. 750 jaar keure .500 jaar Graaf Jansdijk*, Kloosterzande, 1993, pp. 137-148; J. De Meulemeester, Châteaux et frontières: quelques réflexions sur les principautés territoriales des Anciens Pays-Bas méridionaux, *Château Gaillard*, XVII (1994), pp. 53-59; J. De Meulemeester, Le château à motte comme chantier: quelques données et réflexions des anciens Pays-Bas méridionaux, *Château Gaillard*, XVIII (1996), pp. 37-45; J. De Meulemeester, D. Henrotay & P. Mignot, Le château comme résidence et centre de pouvoir: quelques exemples de l'espace belge, *Château Gaillard*, XX (2000), pp. 57-70. De conclusies en beschouwingen zoals geformuleerd door S. De Decker stemmen niet overeen met de bevindingen van het gerealiseerde archeologische en historische onderzoek: S. De Decker, Vanuit de hoogte. Een vergelijkende studie van de inplanting van castrale mottes in de provincie Oost-Vlaanderen, *Vobov-Info*, 49 (1999), pp. 3-19; S. De Decker, *Over elfenheuvels en kabouterbergen. Bewaarde mottekastelen in Oost-Vlaanderen*, Gent, 2002; M. Berkens, et al., Châteaux à motte des anciens Pays-Bas méridionaux: un état de la question après quinze ans de silence, *Château Gaillard*, 23 (2008), pp. 21-32.

³⁷ Lille, Archives Départementales du Nord, Série E nr. 2353, P.C. Mercx, Plan de la Cour de Princes à Gand, 1649.

³⁸ R Van Elslande, Kunstenaars werkzaam in de grafelijke residenties te Gent tijdens de 14e eeuw, *Ghendtsche Tydinghen*, 24.1 (1995), pp. 325-334.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

De luxueuze residentie moest vooral indruk maken op die Franse telg met veel hoogstaandere cultuur. In Vlaanderen werden de graven na dit huwelijk door Bourgondische hertogen opgevolgd³⁹. De belangrijkste bouwcampagne waarvan restanten in de huizen aan Prinsenhof en Sanderswal behouden bleven, dagtekent uit de periode van hertog Filips de Goede (1396-1419-1469). Na een brand in 1415 werden de noordelijke en oostelijke vleugels herbouwd⁴⁰. De noordelijke vleugel omvatte de appartementen van de hertogin en van de hertog. Zijn kamers stonden tevens in verbinding met een belvédère, een van de zeven kroonjuwelen van Gent in de 15de eeuw. Deze bijzonder mooi uitgewerkte toren van baksteen en witte kalkzandsteen kwam er in 1444-1445. De gewelfsleutels toonden het wapenschild en de wapenspreuk van Filips de Goede. De belvédère symboliseerde macht en uitstraling. Deze hoge versierde toren was de *landmark* van het hertogelijke hof dat zo van ver te herkennen was. Ook het Brugse Prinsenhof had een slanke uitkijktoren in de eerste helft van de 15de eeuw⁴¹. De hele verlichte bovenverdieping vormde het pronkstuk en werd één van de zeven Gentse 'wonderen' genoemd. De ruim van gebrandschilderd glas voorziene vensters stelden de blazoenen van de Bourgondische erflanden voor, evenals de apostelen Andreas en Philippus die de patroonheiligen van de hertogen waren. Op de grote toren stond een uurwerk, het *orloge dela court*. Een meesteruurwerkmaker moest ervoor instaan dat dit feilloos werkte, wanneer de Bourgondische heren of hun familie in Gent waren. Maar er was nog meer. Vanuit de residentie had men een ruim uitzicht op het tuineiland en de verdere afhankelijkheden. Daar voor was er geen bebouwing aan die zijde van het kerneiland (afb. 14). Het binnenhof tussen poortdonjon en aula, aan de noordzijde afgeboord door de noordelijke appartementen met de grote galerij leek een groot terras vanwaar men kon zien en waarvan men de betekenis bij allerlei feestelijkheden en officiële gebeurtenissen ruim kon etaleren.

³⁹ Zie onder meer: W. Prevenier & W. Blockmans, *De Bourgonische Nederlanden*, Antwerpen, 1983; W. Prevenier & M. Boone, De 'stad staat'-droom, J. Decavele, *Gent. Apologie*, pp. 80-105; M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Verhandelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en schone Kunsten van België), Brussel, 1990.

⁴⁰ M. Boone, Het Prinsenhof, B. Baillieul, et al., *Een stad in opbouw. Gent voor 1540*, Tielt, 1989, pp. 296-300.

⁴¹ K. De Jonge, Hofordnungen als Quellen der Residenzforschung? Adlige und herzogliche Residenzen in den südlichen Niederlanden in der Burgunderzeit, H. Kruse & W. Paravicini (red.), *Höfe und Hofordnungen. Ordonances de l'Hôtel (1200-1600)*, Sigmaringen, 1999, pp. 173-218; K. De Jonge, Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen: Rijsel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LIV (2000), pp. 93-134; D. Lievois, Het Hof ten Walle in Gent ten tijde van keizer Karel V, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LIV (2000), pp. 135-191.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

Een kaatsspel en een dierentuin met leeuwen⁴², waar de bevolking geregeld feesten en spelen kon meemaken, onderstreepten het spektakelgehalte van de hertogelijke residentie⁴³ die samen met de onmiddellijke omgeving tot in de late 18de eeuw niet onderworpen was aan de stedelijke wet- en regelgeving. De kleine percelen rondom het hertogelijke hof en waarvan de origine tot 14de-eeuwse verkavelingen teruggaat, waren onder meer gegeerd voor stoven en estaminets die als het ware *tax free* handel konden drijven. Rondom het hertogelijke hof zochten ook Bourgondische ambtenaren een al dan niet tijdelijke verblijfplaats. Twee voorbeelden zijn al iets beter bekend. Zo koos of kreeg de familie de Wilde⁴⁴ een plaats naast de zuidelijke poort van het Hof ten Walle. Deze plaats bekend als het Hof van Auxy, is nog steeds herkenbaar in het nagenoeg vierkante, grote perceel van theater *De Tinnen Pot*⁴⁵.

6. Meer wallen

De Wal was slechts één van de talrijke walsites die rondom de middeleeuwse stad werden aangelegd. Bij de iconografische en cartografische documenten die thans over Gent beschikbaar zijn, neemt de schilderkaart van Jacques Horenbault van 1619 een bijzondere plaats in⁴⁶. Zowat honderdvijftig jaar voor andere documenten, toont ze de stedelijke omgeving en het grondgebruik, bijna tot op perceelsniveau. In deze peri-urbane omgeving, afgebakend door de juridische grens van de stad, komen opvallend veel walsites voor. Ze onderscheiden zich van het omliggende platteland door de aanwezigheid van eenvoudige grachten of door een meer complexe morfologie. De studie van de Horenbaultkaart leidde tot een eerste inventaris van achtenzestig sites. Met 19de-eeuwse kaarten als tussenstap konden ze alle precies gelokaliseerd worden in het stedelijke gebied van vandaag. De meeste zijn niet of nog nauwelijks herkenbaar. De Horenbaultkaart toont de toestand in het begin van de 17de eeuw, een momentopname die al eeuwen geschiedenis samenvat. De

⁴² In opvolging van een oudere leeuwenkooi die zeker al in 1331 in het Gravensteen bestond. Met dank aan historicus Daniel Lievois voor de mededeling van dit gegeven.

⁴³ Zie ook: A. Renoux, "Aux marches du palais": des mots, des concepts et des réalités fonctionnelles et structurelles, A. Renoux (dir.), *"Aux marches du palais"*. *Qu'est-ce qu'un palais médiéval*, Le Mans, 2001, pp. 9-20.

⁴⁴ Zie ook: L. Nys & D. Lievois, Not Timotheos again! The portrait of Godevaert de Wilde, receiver of Flanders and of Artois?, B. Cardon, J. Van der Stock & D. Vanwijnsberghe (red.), *"Als ich can"*. *Liber amicorum in Memory of Professor Dr. Maurits Smeyers*, 2, Leuven, 2002, pp. 1035-1057, M.C. Laleman & D. Lievois, Historische stapstenen in het Prinsenhof, 't *Prinsenhof, een prinsheerlijke buurt*, Gent, 2005, pp. 96-104.,

⁴⁵ M.C. Laleman & D. Lievois, Historische stapstenen, pp. 103-104.

⁴⁶ L. Charles, et al., *Van walsites en speelhoven. Het Vrije van Gent bij Jacques Horenbault (1619)*, Gent, 2008.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

onmiddellijk beschikbare gegevens die over de geïnventariseerde sites werden verzameld, leidden tot een eerste reeks van bevindingen die zeker verder onderzoek vragen. Uit de bijeengebrachte inlichtingen blijkt onder meer dat een behoorlijk aantal van deze sites op zijn minst van in de late middeleeuwen bestonden en toen in het bezit waren van Gentse patricische families. Ze kunnen derhalve worden geïdentificeerd als hoven van *plaisance avant la lettre*. Opvallend zijn ook de motieven die tot de oprichting of aanleg van dergelijke hoven geleid hebben, en die eigenlijk dezelfde zijn als voor de hoven van *plaisance* uit de moderne tijden of voor de buitenhuizen uit de 18de en de 19de eeuw zoals ze in de Gentse regio talrijk waren. In de latere middeleeuwen ging het eveneens om het consolideren van financieel vermogen en rijkdom in onroerend bezit waar men niet permanent verbleef, en wat zich weerspiegelde in een lichtjes opgehoogd opperhof. Bij dit opperhof hoorden meestal andere componenten zoals een voorhof met een hoeve en dienstgebouwen, en een boomgaard. De hoeve zorgde ervoor dat de landbouwproducten op de nabije stedelijke markt⁴⁷ terecht kwamen en genereerden derhalve inkomsten uit de landelijke bezittingen.

Als voorbeeld van een walsite met vermoedelijke laatmiddeleeuwse ontstaansgeschiedenis kan verwezen worden naar de Groenen Wal (afb. 15), te lokaliseren aan de zuidkant van de stad. Centraal op het opperhof stond een torenvormige constructie waarvan de onderbouw volgens getuigenissen uit de 19de en de 20ste eeuw van Doornikse kalksteen was. In Gent geldt dit bouwmetaal als een soort van gidsfossiel voor middeleeuwse constructies. Volgens de oudere visie met betrekking tot middeleeuwse motten en hun jongere navolgers, in de wetenschappelijke terminologie ook bekend als *moated sites* werden deze hoge torengebouwen als adellijke donjons aangezien. Rekening gehouden met de navolging door lagere adel en gegoede burgers, wat voor de meeste Gentse walsites het geval was, heeft men het tegenwoordig meer over *tower houses*⁴⁸ of *maisons hautes*. Bijzonder opvallend zijn ook de beschrijvingen van boomgaarden en boompartijen die bij de walsites hoorden. Hoewel de soms brede grachten en stoere constructies wel enige bescherming boden tegen ongewenst bezoek, overwogen de militaire aspecten zeker niet. De symboolwaarde van zien en gezien worden, of het etaleren van financieel kunnen en macht waren zeker belangrijker. Dit was alvast ook nog of opnieuw het geval in het begin van de 17de eeuw toen Jacques Horenbault, en na hem Antonius Sanderus en Hendrik Hondius Gent met haar onmiddellijke omgeving in beeld brachten (afb. 16).

⁴⁷ Zie onder meer: D. Lievois, Fruit en fruitverkopers in Gent (1357-1542), *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, LX (2007), pp. 73-119.

⁴⁸ Zie onder meer: K. O'Connor, Castle Studies in Ireland – The way forward, *Château Gaillard*, 23 (2008), pp. 329-339.

7. De stedelijke tegenhangers

Rond de stad toonden de heren hun macht en kunnen met walsites. Binnen de omwalling van de 12de-eeuwse handelsstad werd de macht van de stad en de stedelingen veruiterlijkt door *Stenen*, 'huizen hoog als torens' (afb. 17). Al meer dan tweehonderd dertig middeleeuwse stenen huizen werden op grond van materiële resten archeologisch geïnventariseerd⁴⁹. Deze huizen hadden heel vaak een lengte van meer dan 25 meter. Meestal toonden ze vijf tot zeven bouwlagen. Enkele *Stenen* behielden hun structuur en hun 13de-eeuwse sporenkap tot vandaag. Indien een natuurstenen gevel zichtbaar bleef, dan was het doorgaans aan de vroegere erfzijde en toont ze een afwerking met een trapgevel. De hoofdgevels aan de straatzijde waren in veel gevallen voorzien van kantelen en erkertorens (afb. 18). Door hun structuur en opmerkelijke hoogte waren deze *Stenen* statussymbolen. Het was immers veel makkelijker en goedkoper om meerdere lage gebouwen naast elkaar op te trekken. Tot in de jaren 1960 behoorden de Gentse *Stenen* tot de hoogste huizen van de binnenstad en moesten hun erven in uitgestrektheid niet onderdoen voor de al beter bekende 18de-eeuwse stadspaleizen. De gekanteelde schermgevels waren duidelijk door de militaire architectuur geïnspireerd. Verdediging was nochtans wellicht niet de eerste bekommernis, hoewel een dergelijk massief huis natuurlijk wel bescherming bood in tijden van conflict of opstand. De huizen waren vooral het toonbeeld van macht en rijkdom van de *virī hereditarii*, de erfachtige families die grootgrondbezitter, waren maar ook de internationale lakenhandel in handen hadden.

De *Stenen* vormden het stedelijke, burgerlijke antwoord op de 'huizen' van heren en edelen met hun symbolwaarde van macht en rijkdom. Terzelfdertijd betekenden ze een uitdaging voor heren en edelen om macht en rijkdom nog meer en beter in architectuur te verduidelijken. Het Gravensteen van Filips van de Elzas is daarvoor het voorbeeld bij uitstek.

⁴⁹ M.C. Laleman & P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Brussel, 1991; M.C. Laleman, *De Gentse Stenen: getuigen handel en laken, graan en bouwstenen*, *Rotterdam Papers*, 7 (1992), pp. 89-98. Zie ook: M. Boone, M.C. Laleman & D. Lievois, *Van Simons Rijkensteen tot Hof van Ryhove. Van erfelijke lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat*, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIV (1990), pp. 47-86; G. Everaert, et al., *Het huis 'de Inghel' aan de Graslei*, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XL (1995), pp. 119-176.

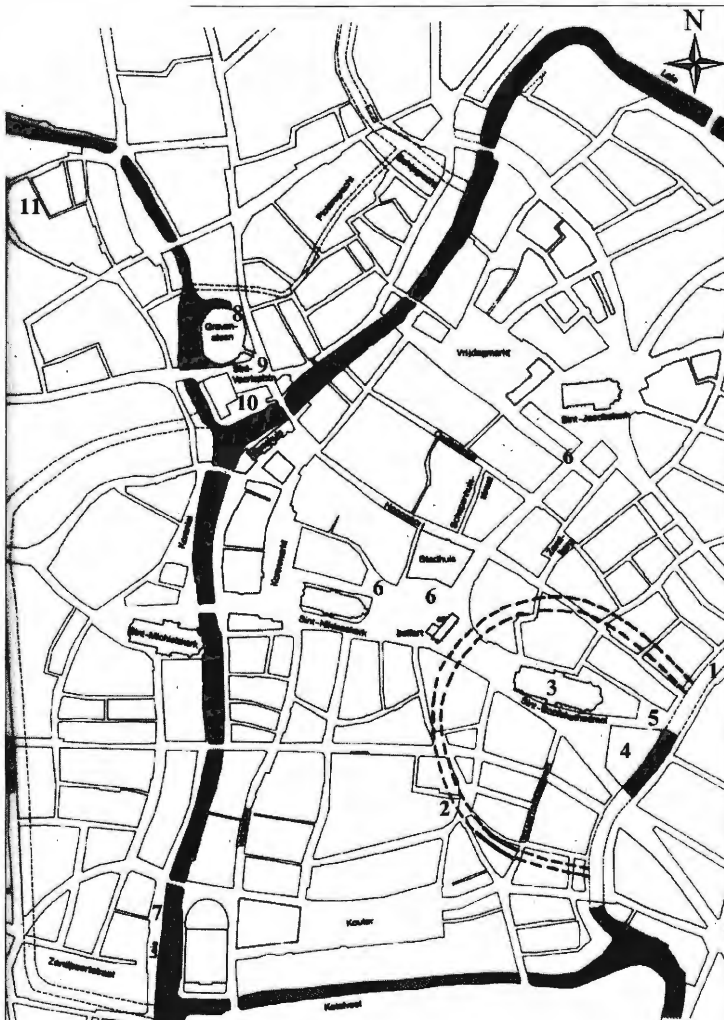
MARIE CHRISTINE LALEMAN

Nabeschouwing

Met deze bijdrage wilden we aantonen dat archeologisch onderzoek en architectuuranalyse kunnen leiden tot andere inzichten dan de traditionele literatuur die voor een gedeelte zelfs sinds de 19de eeuw over het Gravensteen en andere historische gebouwen steeds weer wordt herhaald. Het samenbrengen van een aantal onderzoeksgegevens en inzichten, ondersteund door talrijke interdisciplinaire uitwisselingen in Noordwest-Europees verband, kunnen tevens aanzetten tot het opnieuw bekijken van bekend en minder bekend patrimonium en nodigen onderzoekers uit om verder te kijken dan een paalspoor, muur of architectuurdeel, in elk geval ook verder dan de eigen stad, in dit geval Gent.⁵⁰

⁵⁰ De illustraties bij deze bijdrage werden verzorgd door Georges Antheunis en Peter Steurbaut, medewerkers van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

Afbeelding 1. Schematisch overzicht van de middeleeuwse stad met situering van (1) de Schelde, (2) de vermoedelijke portusomwalling, eind 9de-10de eeuw, (3) de Sint-Janskerk, (4) het kasteel van Gerard de Duivel, (5) de plaats van de mogelijke Scheldehaven, bekend als de Wijdenaard, (6) vindplaats met lederwerkersactiviteit of aanwezigheid van coriarië in de periode 10de-12de eeuw, (7) de Leie, (8) het Gravensteen, (9) het Sint-Veerleplein, (10) de plaats van de verdwenen Sint-Veerlekerk, (11) het Hof ten Walle of Prinsenhof (Plan Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

*2. De donjon van het Gerard de Duivelsteen met daarachter de 13de-eeuwse vleugel:
beeld van na de restauratie aan het eind van de 19de eeuw
(Foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).*

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

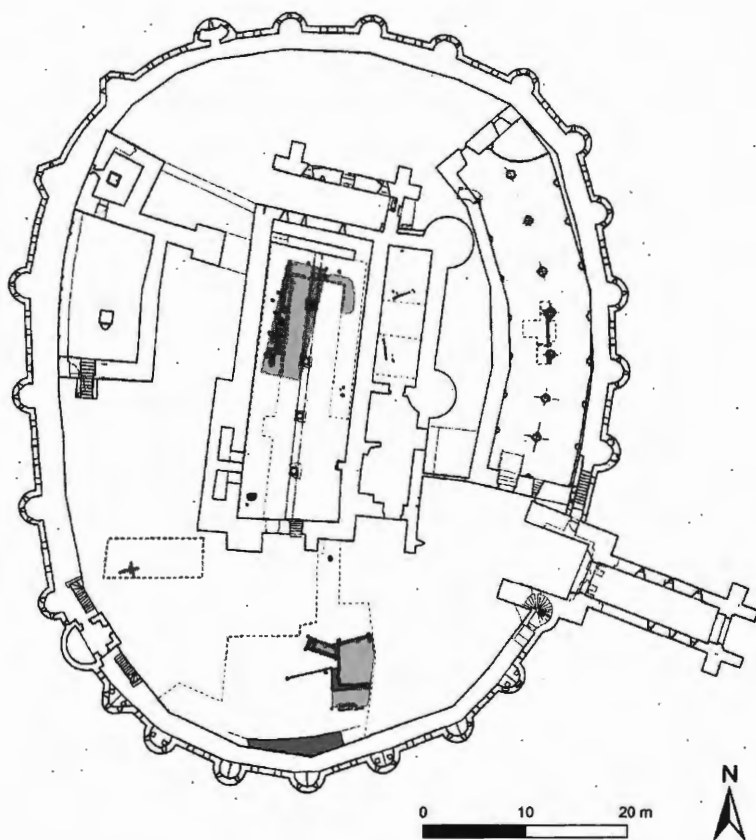

3. Luchtbeeld van het Gravensteen en het Sint-Veerleplein, historisch gezien het voorhof van de grafelijke residentie (Foto Stad Gent).

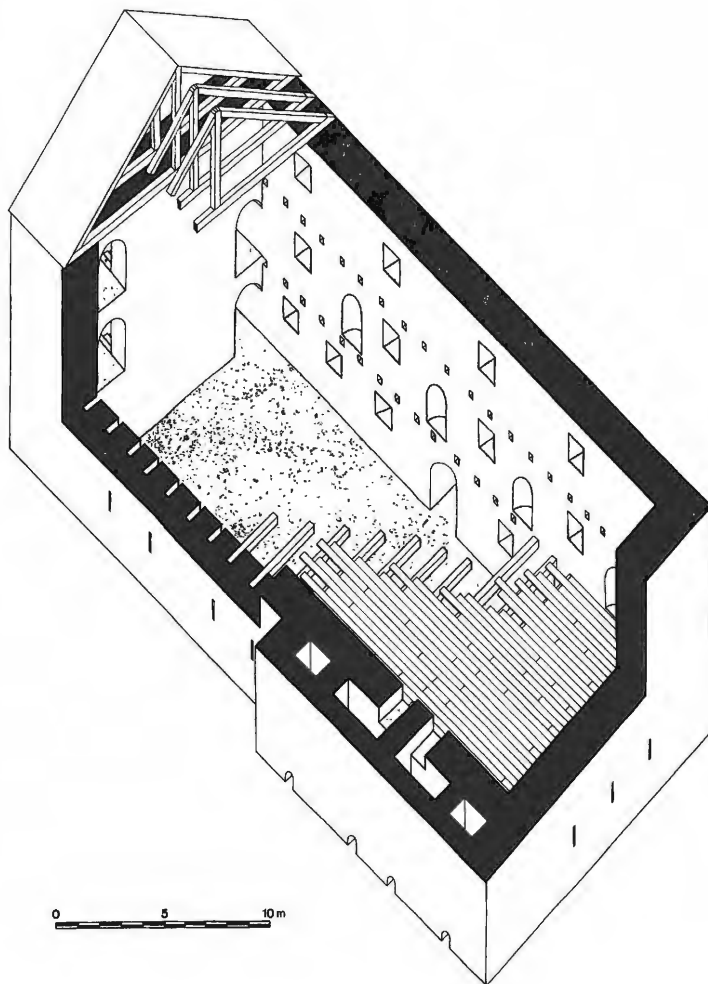

4. Opgravingen 1980 in het Gravensteen: gezicht op de resten van een grote centrale houtbouw, vermoedelijk 10de eeuw, te situeren op de plaats van de nog bestaande donjon (Foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

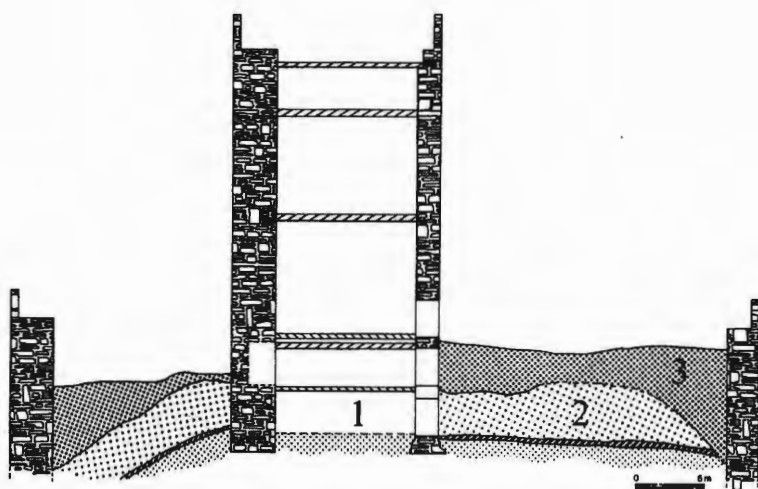

5. Plattegrond van het Gravensteen met situering van de 10de-eeuwse houtbouwresten (Plan Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

6. Reconstructietekening van het 11de-eeuwse centrale stenen residentiegebouw binnen het Gravensteen (Tekening Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

7. Oost-West-doorsnede doorheen het Gravensteen met schematische aanduiding van (1) de 11de-eeuwse stenen aula, (2) de eerste mottefase, (3) de tweede mottefase die overeenstemt met de bouwfase van graaf Filips van de Elzas (Tekening Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

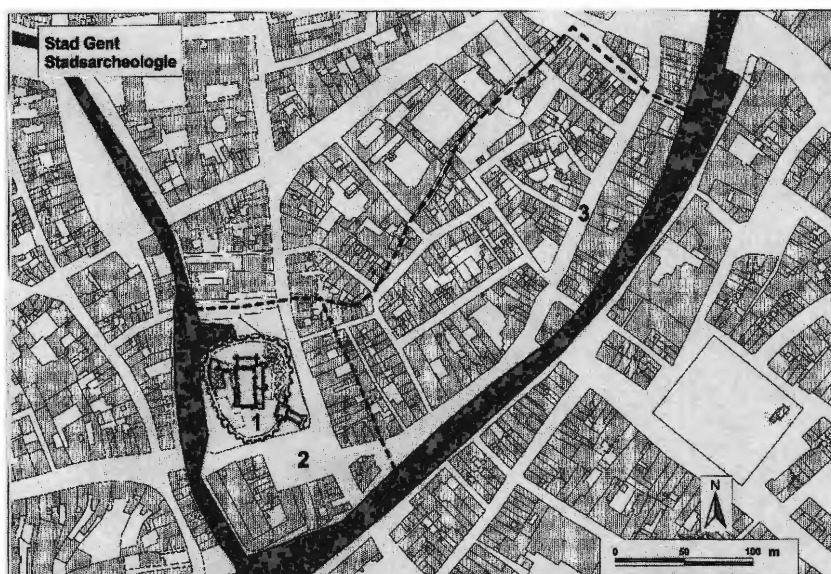

8. Gezicht op het poortgebouw en de omwalling van het Gravensteen, resultaat van een bouwcampagne van graaf Filips van de Elzas, omstreeks 1180 (Foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

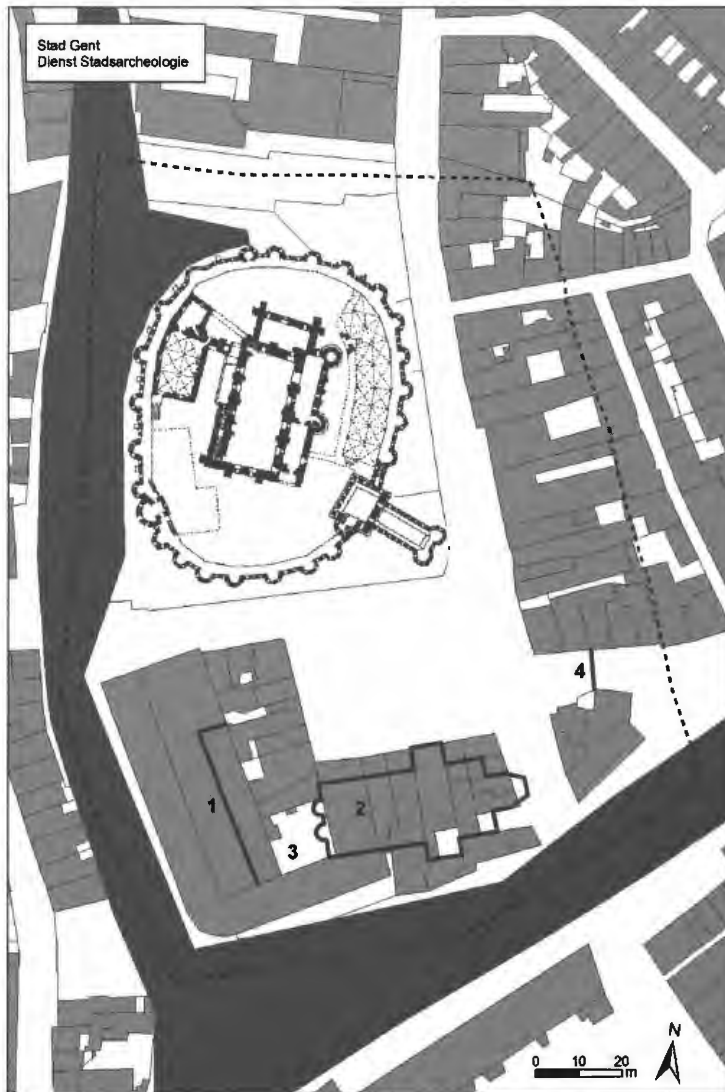

9. Gezicht op de zogenoemde Romaanse gaanderij, eigenlijk de 'Forebuilding' voor de kern van het Gravensteen
(Foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

10. De site van het Gravensteen met de drie componenten: (1) het opperhof met de eigenlijke burcht, (2) het voorhof, te lokaliseren op de plaats van het Sint-Veerleplein en zijn omgeving, (3) de Oudburg (Plan Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

11. De site van het voorhof met de situering van opgegraven natuurstenen structuren: (1) de westelijke constructie van Doornikse steen, (2) de middeleeuwse Sint-Veerlekerk, (3) het kerkhof van Sint-Veerle, (4) fragmenten van een omheiningmuur van Doornikse steen (Plan Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

12. Enkele fragmenten van de viering van de middeleeuwse Sint-Veerlekerk, hergebruikt in de 16de-eeuwse kerk en nog bewaard in het bouwblok aan de zuidkant van het Sint-Veerleplein (Foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

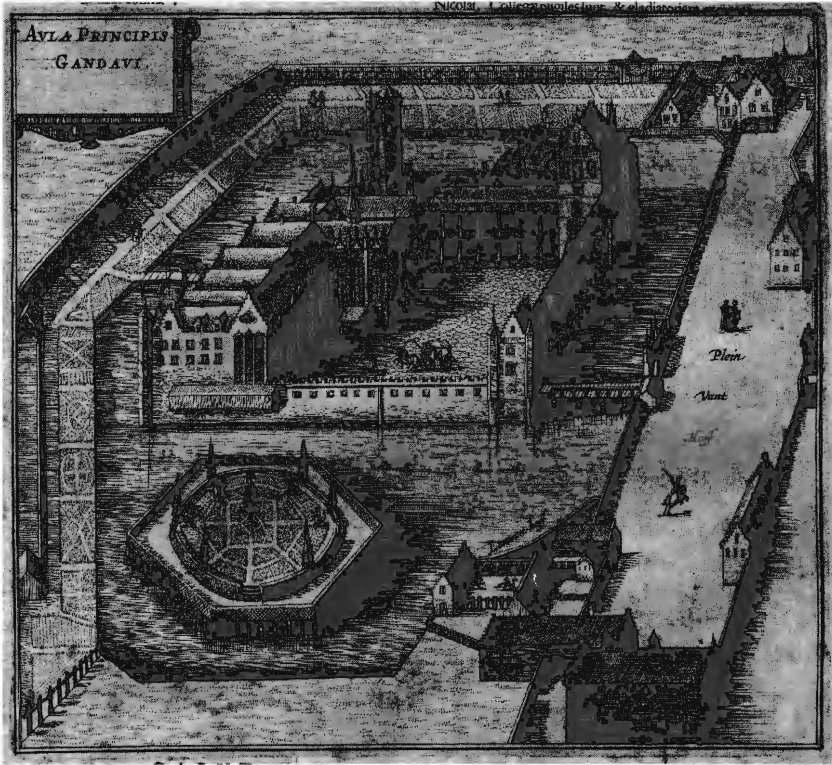

6

13. *Le Wal of later het Prinsenhof, plan van landmeter P.C. Mercx, 1649 met aanduiding van:*

- (1) *de motte die tot lusttuin werd omgevormd,*
- (2) *het eerste voorhof dat in de 14de eeuw tot grafelijke residentie werd omgevormd en waar ook de Bourgondische hertogen hun paleis uitbouwden,*
- (3) *de poortdonjon of hoofdtoegang tot de kern van de grafelijke/hertogelijke residentie,*
- (4) *de aula,*
- (5) *de kapel,*
- (6) *het voorhof (Lille, Archives Départementaires du Nord).*

MARIE CHRISTINE LALEMAN

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

*14. Het Hof ten Walle of latere Prinsenhof, naar Antonius Sanderus, 1641
(Foto Stad Gent, Stadsarchief).*

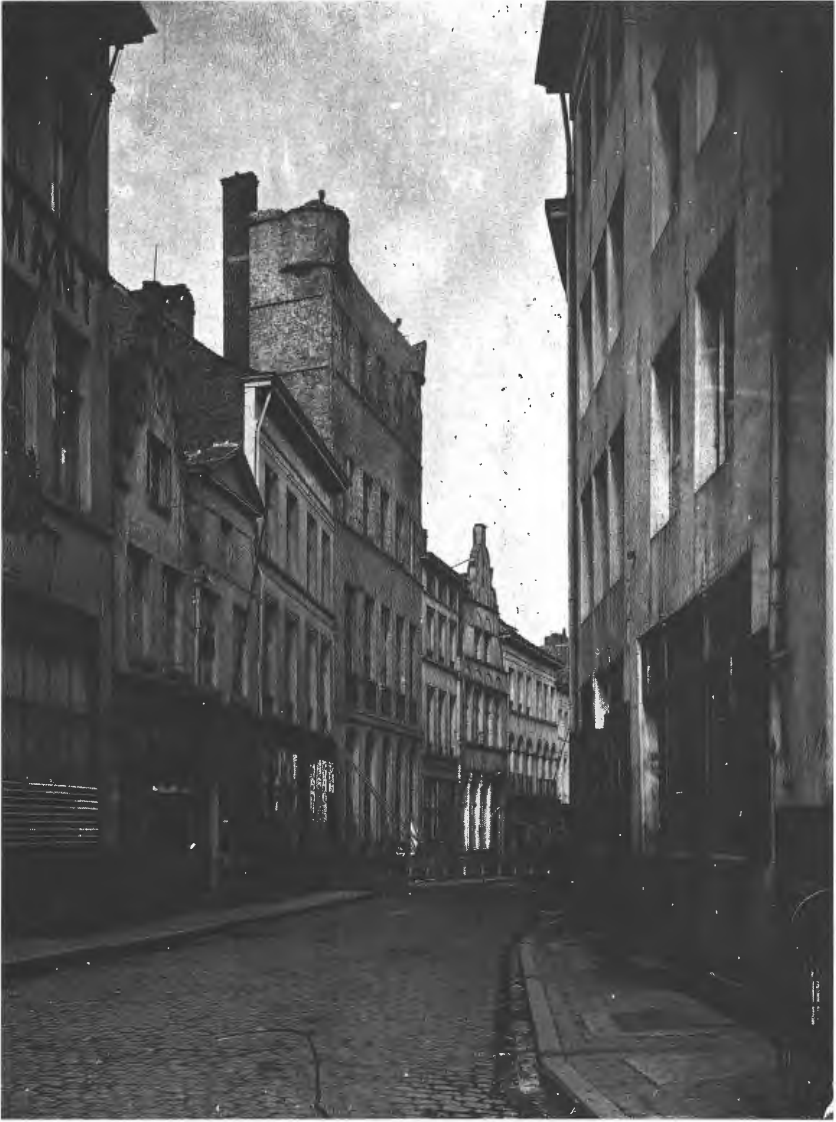

15. De walsite WSH036, bekend als de Groene Wal, detail uit het stadsgezicht op Gent van Jacques Horenbault, 1619 (Foto Stad Gent, Stadsarchief).

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN GENT

*16. De Groene Wal naar Antonius Sanderus, 1637-1641
(Foto Stad Gent, Stadsarchief).*

*17. Overzicht van middeleeuwse stenen huizen in het centrum van Gent
(Plan Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).*